

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Alverata, hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen
Unger, G.A.

Citation

Unger, G. A. (2013, September 5). *Alverata, hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21700>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21700>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21700> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Unger, Gerard Anthony

Title: Alverata : hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen

Issue Date: 2013-09-05

7 Het concept achter de romaanse kapitalen in inscripties

Het concept achter de romaanse kapitalen telt vijf componenten: (1) de menging van drie soorten letters uit verschillende tijden en culturen (afleidingen van Romeinse kapitalen, van uncialen, en insulaire of Keltische lettervormen), (2) de aanpassing van deze tekens aan elkaar met als resultaat een reeks grondvormen die samen een helder en bestendig model vormden, met de details die de meeste romaanse kapitalen in inscripties gemeen hebben, (3) de uitbundige variatie en inventiviteit op basis van het heldere en bestendige model met verstrengelingen, versmeltingen, genestelde letters, de telkens wisselende positionering van de letters, de dikwijls arbitraire verbreding en versmalling van letters en spaties, en het spiegelen van letters, (4) de trage verandering in stijl gedurende ruim tweehonderd jaar en (5) het kosmopolitische en Europese karakter van de romaanse kapitalen.

Deze inrichting van het romaanse concept stemt overeen met de lijst van eigenschappen van de romaanse kapitalen die aan het begin van hoofdstuk 4 staat.

1. De talrijkste van de drie soorten letters zijn de verre nazaten van de Romeinse *capitalis quadrata*: de A, B, C, D, E, F, G, H, I, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, V, X en Z (**79 a**). Af en toe werd een K toegepast met gebogen diagonalen (**54**), de W is zeldzaam (**58**), heel zelden is er een Y te zien en de J bestond nog niet. De G is vaak spiraalvormig en de N en de T zijn soms een n en een t met de grootte van kapitalen. Een kenmerk van de romaanse versies is dat ze vaak minder in breedte verschillen dan hun klassieke voorgangers: sommige lettervormen, zoals de E, F, L, P en R, werden breder gemaakt en enkele andere, zoals de C, G, M, O en Q, werden versmald. De M heeft korte diagonalen, de R een golvend been en de S helt vaak naar links en is regelmatig topzwaar. Hiernaast waren er afleidingen van uncialen: de A, D, E, H, M, Q, en U (**79 b, c**) en hoekige vormen van enkele ronde letters, C, G en S, waar ook de puntige O en Q bijhoren (**79 d**).

2. Al deze lettervormen werden door de romaanse makers van inscripties aan elkaar aangepast wat betreft proporties, zwaarte en detaillering, en waren over het algemeen robuust van vorm. De details, die de gehomogeniseerde romaanse kapitalen gemeen hebben in het gros van hun toepassingen en in nagenoeg de hele tweehonderd jaar van hun bestaan, zijn: een gematigd verschil tussen dik en dun, bogen met geleidelijke overgangen van dun naar dik, waarbij de dikste punten van de bogen zich vaak op het midden daarvan bevinden, rechte verticale en diagonale delen die naar de uiteinden toe wijder worden, en horizontale delen die dikwijls wigvormig zijn, waarbij alle rechte delen uitlopen in korte, driehoekige schreven (**23**).

3. Om te beginnen is er de variatie op basis van de grondvormen van de letters. Die is te verdelen in standaardvarianties, zoals de A met een vlakke bovenkant of met een dwarsbalk er bovenop en met een rechte of geknikte dwarsbalk in het midden, en talloze gelegenheidsvarianties. Er zijn versies per inscriptie, aangepast aan de tekst of aan de beschikbare ruimte. Veel varianties lijken persoonlijke oplossingen te zijn, van de makers of hun opdrachtgevers. De letters werden allemaal gevarieerd in de breedte en ook de afstanden tussen de letters verschilden voortdurend. Dan zijn er vier vormen van samenwerking

tussen de letters: (A) de drie soorten letters, de afleidingen van de Romeinse kapitalen, van de uncialen en de insulaire lettervormen, werden telkens wisselend en grillig gepositioneerd, dikwijls met meerdere versies van één letter in één woord of regel, (B) verkleinde letters werden naast of binnen de grote geplaatst, (C) de letters werden over elkaar heen gezet en vervlochten, en (D) delen van letters werden aan elkaar gekoppeld en letters werden versmolten tot ligaturen.

4. De romaanse kapitalen veranderden in de loop van de elfde en de twaalfde eeuw in stijl. De hoekige versies van ronde letters verdwenen gedurende de twaalfde eeuw en de ronde unciaalachtigen bepaalden steeds meer het beeld. De kapitalen waren aanvankelijk eenvoudige en onopgesmukte vormen en werden langzaamaan krullerig en werden voorzien van ornamenten. Het verschil tussen dunne en dikke delen was eerst gering en werd in de loop van de twaalfde eeuw vergroot.

8 De herlevingen

De romaanse kapitalen verdwenen even van het toneel nadat zij gedurende de tweede helft van de twaalfde eeuw gotische trekken kregen. Later keerden zij verscheidene malen terug: in de veertiende eeuw bij kunstschilders, in de vroege renaissance bij beeldhouwers en architecten in Italië, van het einde van de vijftiende eeuw tot de eerste helft van de achttiende eeuw in een groot deel van Europa – onder anderen bij steenhouwers – in de negentiende eeuw als onderdeel van de vele neostijlen in de architectuur en de toegepaste kunsten, en in het begin van de twintigste eeuw onder andere bij letterontwerpers. Afgezien van de veertiende-eeuwse herleving bij kunstschilders en die tijdens de vroege renaissance is er van deze *revivals* weinig in kaart gebracht.

In de veertiende eeuw pasten schilders de romaanse kapitalen toe, met de alternatieven. De *Annunciatie* voor de kathedraal van Siena (1333) van Simone Martini (1284-1344) en Lippo Memmi (1291-1356), die zich nu bevindt in het Uffizi te Florence, toont late romaanse lettervormen (Fossi 2005, pp 154-155). Later werden de romaanse kapitalen toegepast door onder anderen Jan van Eyck (ca. 1390-1441) en Jean Fouquet (1420-1480). Op *Het Lam Gods* van Van Eyck, uit 1432, staan een A met de vlakke bovenkant, de hoekige C, zowel de hoekige als de unciale E, de opgerolde G, de gebruikelijke M met korte diagonalen en de unciale M en meer bekende romaanse lettervormen (Gray 1986, p 133; Smeyers 1996, pp 403-414) (80). Waar Van Eyck deze lettervormen vandaan had is niet bekend.

Vroeg in de vijftiende eeuw werden in inscripties de romaanse kapitalen nagevolgd (Gray 1986, pp 122-133; Gray 1997) en bewerkt tot vroeg-renaissancistische kapitalen, waarbij de variatie werd ingeperkt. Het geringe verschil tussen de dikke en de dunne delen bleef, evenals het wijd uitlopen van de rechte delen. De driehoekige schreven werden vaak kleiner en verdwenen soms, en de hoekige versies van ronde letters en de unciale werden achtergelaten, evenals de willekeurige versmalling en verbreding van de letters en hun tussenruimtes. Soms werden letters nog genesteld. Een voorbeeld van deze huma-

80 Detail van *Het Lam Gods* door Jan van Eyck (ca. 1390-1441) uit 1432 met kopieën van late romaanse kapitalen. Links staat in HEC een hoekige C en in SPECIOSIOR SOLE is de laatste E een unciaal, terwijl de overige E's de gebruikelijke vorm hebben. FOTO: SINT-BAAFSKATHEDRAAL, GENT

81 De tekst op het grafmonument voor kardinaal Martinez de Chiavez in de San Giovanni in Laterano te Rome, uit 1447.

FOTO: DE AUTEUR

82 Grafsteen voor Sara le Bachellé, Hugenote in Hameln, uit 1740.

FOTO: ALEXANDER NAGEL

nistische kapitalen is te zien op het grafmonument voor kardinaal Martinez de Chiavez uit 1447 in de basiliek van San Giovanni in Laterano te Rome (81). Nicolette Gray heeft verondersteld dat deze herleving het gevolg was van afkeer van de gotiek (Gray 1986, p 133). Later, vooral in de zestiende eeuw, werden deze lettervormen in Rome verdrongen door de herleving van de Romeinse *capitalis quadrata*.

Vanaf laat in de vijftiende eeuw volgden steenhouwers en andere handwerkslieden alweer de romaanse kapitalen, die zij waarschijnlijk onder meer zagen op en in kerken. Gedurende de zestiende, de zeventiende en deels de achttiende eeuw pasten zij die toe als een van hun modellen in een groot deel van Europa. De lettervormen tonen bekende details: naar de uiteinden uitlopende rechte delen, dikwijls met korte driehoekige schreven. De A heeft vaak een geknikte dwarsbalk, de M heeft korte diagonalen en de R een golvend been. Deze kenmerken zijn onder meer te vinden in Engeland (Bartram 1986, pp 20–25), Nederland, Duitsland en Oostenrijk (Gray 1986, pp 146–150). Een voorbeeld hiervan is een grafsteen uit Hameln, uit 1740 (82).

In de negentiende eeuw werden de romaanse kapitalen nóg eens teruggehaald, ditmaal nauwgezet gekopieerd. In de zestiende tot en met de achttiende eeuw werden de romaanse lettervormen zo gevarieerd, dat er eigenlijk nieuwe vormen ontstonden die aan de oorspronkelijke lettervormen doen denken. Daarentegen waren de meeste negentiende-eeuwse versies trouwe navolgingen. Pas laat, in de eerste decennia van de twintigste eeuw, werden er weer originele ontwerpen gemaakt op grond van de romaanse lettervormen.

Nauwkeurige kopieën zijn bijvoorbeeld te zien in *The Hand Book of Mediaeval Alphabets and Devices* van Henry Shaw uit 1853 (83). Deze publikatie sluit aan bij de vele werken

83 Letters uit de *Royal Bible* (28) gekopieerd door Henry Shaw en gepubliceerd in 1853.

UIT: SHAW 1853

84 Romaanse kapitalen
van de houten deuren te Le Puy.
gepubliceerd door
Lewis F. Day in 1902.
UIT: DAY 1902

84. DETAILS FROM THE WOODEN DOORS OF LE PUY
CATHEDRAL.

III

WEISS-
LAPIDAR
MAGER

A A B C D E E F G H I J K L M
N O P Q R S T U V W X Y Z &
1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 . , - : ; ! ? ' () /

WEISS-
LAPIDAR
KRÄFTIG

A A B C D E E F G H I J K L M
N O P Q R S T U V W X Y Z &
1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 . , - : ; ! ? ' () /

85 Weiss-Lapidar, Bauersche Giesserei, ongeveer 1931, ontwerp van Emil Rudolf Weiss.

met reproducties van ornamenten die in de negentiende eeuw en ook later werden gepubliceerd (Simon Thomas 1996), waarvan *The Grammar of Ornament* van Owen Jones (1809–1874) uit 1856 de bekendste is. Dergelijke uitgaven speelden een belangrijke rol bij de decoratie van architectuur, uitgevoerd in de neo-stijlen, voornamelijk in de negentiende eeuw, zoals neo-romaans en neo-gotiek. Shaw nam de lettervormen zo nauwkeurig mogelijk over met de hand, net zoals Jones ornamenten reproduceerde, waarbij subjectieve stileringen en vertekeningen onvermijdelijk waren. Ook in een van de vele boeken van Lewis F. Day (1845–1910) zijn dergelijke kopieën van letters te zien, zoals in *Lettering in Ornament* (1902). Hierin staan onder andere de letters van de houten deuren in Le Puy-en-Velay uit het midden of het derde kwart van de twaalfde eeuw (Barral i Altet 2000, p 256), gemaakt en gesignd door Gauzfredus (84).

Een origineel ontwerp op basis van de romaanse lettervormen is de *Weiss-Lapidar* door Emil Rudolf Weiss (1875–1942), ongeveer uit 1931 (85). De twee gewichten van deze titelkapitalen, ‘mager’ en ‘kräftig’, werden toegerust met enkele romaanse alternatieven (A en E). Weiss maakte de letters bijna monolineair en de schreven heel klein. Dit letterontwerp werd waarschijnlijk deels nog beïnvloed door de negentiende-eeuwse belangstelling voor romaanse lettervormen en ook door de toenemende kunsthistorische belangstelling voor het romaans, vroeg in de twintigste eeuw. De toevoeging ‘Lapidar’ suggereert dat Weiss oorspronkelijke voorbeelden in inscripties heeft gezien, maar hierover is niets bekend.²⁷

Hiermee is de twintigste eeuw bereikt en daarmee het volgende deel van dit proefschrift.

27. De recente biografie over E.R. Weiss (Cinamon 2010, p 109) vermeldt over de *Weiss-Antiqua* (1931): ‘This typeface with its medieval character ...’ Dit lettertype verscheen bij de Bauersche Giesserei in hetzelfde jaar als de twee varianten van de *Weiss-Lapidar*. Meer is er over een verband tussen het werk van Weiss en de middeleeuwen niet te vinden. Voor boekomslagen en titelpagina’s, waarvan hij er veel maakte, heeft hij dikwijls romaans-achtige vormen toegepast, wat ook andere Duitse typografen hebben gedaan, zoals Ernst Schneidler (1882–1956), zonder vindbare opgaaf van redenen.

